

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 281.9(477:51):7.046

Сергій Сергеев, Ольга Куртасова

•

ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СТАРОВІРІВ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ В ХІХ ст. ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАРООБРЯДСЬКОЇ БОГОРОДИЧНОЇ ІКОНИ "УСІМ ЗАСМУЧЕНИМ РАДІСТЬ"

У статті досліджуються окремі аспекти побуту старовірів та іконографія ікони «Усім засмученим радість». Аналізуються процеси відносин старовірів та місцевого населення.

Проблема побуту старовірів розглядалася дослідниками досить мало. В центрі уваги поставали питання відмінностей між ідеологією старовірів та віровченням офіційної православної церкви. Радянських істориків приваблювали моменти відносин розкольників та держави, які б можна було віднести до проявів класової боротьби.

На наш погляд, побут є якісним показником менталітету тієї чи іншої соціальної верстви, релігійної групи та й взагалі народу. У побутових відносинах відбиваються головні моменти культури. Якщо ж вести мову про релігію, її вплив багато в чому визначає життя людини.

Є багато не вирішених питань у проблемі старообрядського побуту. Чи справді старовірів були десятки тисяч? Як визначалося їх станове становище? Чи були старовіри неосвіченими, темними людьми?

На жаль, матеріалів та джерел не досить багато, щоб відповісти на все. Хоча деякі прогалини ми можемо заповнити. Не слід також забувати, що старовіри й досі зберігають не лише книги, ікони, вони живуть за давніми обрядами та традиціями.

О. Шафонський зробив опис Чернігівського повіту, де не оминув своєю увагою переселенців з Росії. Він згадує про 16 старовірських слобід, які з'явилися внаслідок втечі розкольників з Росії до Польщі, а потім - в Україну. Шафонський зазначає, що "сіи раскольники весь образ жизни, одеяния, наречіе, домоводства, построения домов и богослужение с Великороссийскими кресьянами і розкольниками одинаково имеют, и лучшею прилежністю и проворством от окрестных жителей малоросіян себя отличают"¹. Слободи були до 1783 р. у підпорядкуванні Києва, потім там почали формувати повітові ратуші з місцевих мешканців.

Тут ми стикаємося із досить незвичайним явищем. Люди, що прийшли з іншої землі, принесли іншу культуру, не асимілювалися, не злилися з українським православним населенням. І це, незважаючи на той факт, що старовіри складали

© Сергеев Сергій Михайлович - мол. наук. співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній".

Куртасова Ольга Олексіївна - аспірантка кафедри історії та теорії мистецтва Харківської державної академії дизайну та мистецтв.

все ж таки меншість на Сіверщині. Подібна ізольованість сприяла збереженню общин як етнічно-релігійної групи, але й мала велику хибу. Суспільство, яке не сприймає зовнішніх імпульсів, ставить перепону не лише для поганого впливу. Воно також обмежує себе у набутті позитивного досвіду.

Тепер треба розібратися, хто ж справді був "господарем", а хто "ледарем"? Переглянувши вищесказане про відносини розкольників із українцями, можна сказати, що точка зору Шафонського не витримує жодної критики. Культура українців - культура землеробів. Праця на землі потребує не менше зусиль, ніж заняття торгівлею. Цей момент ще раз яскраво демонструє толерантність та віротерпимість українського менталітету. Розкольники-росіяни поводять себе подекуди занадто самовпевнено, завдаючи українцям зайвих проблем.

Забудова старообрядських слобід та посадів нагадувала німецькі колонії на півдні Росії. Домівки там були "под железными крышами, не редко двухэтажные, на улицах шегольские экипажи, целые кварталы лавок и магазинов, в которых идет бойкая оживленная торговля"².

Деякі посади були побудовані як фортеці: "Дома ... устроены таким образом, что ворота всегда находятся на заперти, так что проникнуть в дом нельзя прежде, пока хозяин не увидит . пришедшего к нему"³. Хвіртки мали з'єднувати між собою хати різних господарів для того, щоб розкольники, які переховувалися, могли вчасно перейти до іншого подвір'я. Навіть льохи мали сполучатися ходами. Річ тут йде про два розкольниківські посади: Воронок та Лужки. Ці поселення мали авторитет на всій Чернігівщині як найбільш непримиренні вороги православ'я. Ці посади відносилися до інших слобід як до еретиків та запродавців. Воронок й Лужки були тісно пов'язані із Веткою, яка мала на них найбільший вплив. Заможні купці цих посадів розповсюджували свою ідеологію за допомогою фінансової залежності, в якій перебували декілька тисяч збіднілих мешканців.

Розкольники посаду Гуревичі перебували у залежності від Воронка та Лужків. Мешканці цього посаду були доволі неосвіченими, темними людьми, що існували стороннім розумом.

З найнепримиренніших поселень старовірів слід також згадати Мітьковку. Найрозвинутішим посадом було сел. Клинци, яке посідало перше місце серед інших за кількістю промислових підприємств та рівнем освіти. Клинци вважалися наслідувачами Ветки, оскільки найбільша кількість мешканців прибула до посаду після першого та другого вигнання. Цим й пояснюється заможність місцевих старообрядців. Слободу Свяцьку взагалі можна вважати цілковито ветковським поселенням. Вона виникла внаслідок першого вигнання 1735 р.

Протягом усього часу існування старовірського руху у відношенні до його представників склалися певні стереотипи. Російське духовенство називало старообрядців досить принизливо: "бегуны", "прыгуны", "скакуны". Розкольників подавали як темних, затурканих людей, що постійно намагаються куди-небудь втекти від цього світу. Приблизно таку саму точку зору мали деякі радянські дослідники, бо старовіри, мовляв, не здатні до існування в сучасних умовах.

Ми вже мали змогу розібратися з тим, що розкольниківські поселення не завжди й далеко не всі мали вигляд селищ занепаду. Виявляється, що слободи подекуди були й центрами просвітництва: "У раскольников есть свои школы, свои училища, своя литература . они заводят тайные типографии, и организуют это дело так, что несмотря на строгий надзор полиции, духовных и гражданских властей: типографии эти существуют целые десятки лет и издают целые тысячи томов"⁴. У деяких сектах справа шкільного навчання була організована досить ґрунтовно. Старообрядці змогли на своєму досвіді пересвідчитися у важливості друкованого слова та освіти.

Не були винятком у цьому плані старообрядці Стародубщини. Священик Матвій Преображенський свого часу сигналізував місцевій владі, що в розкольниківських посадах, зокрема в цьому поселенні - Єліонки, діють старообрядські навчальні заклади: "В настоящее время ... наблюдаю значительное

размножение раскольнических школ, в коих проходят обучение дети раскольническими наставниками, которые при поврежденности учения православной веры . толкуют по-своему"⁵. Як наслідок цього розповсюдження шкіл, еліонський священик виділяє поступове зосередження всіх важелів влади у руках місцевих розкольників, які виявили багато прикладів непримиренного ставлення до православної церкви. Школи та училища мали значну кількість учнів, там проводили навчання викладачі-старовіри. Виявляється, діти мали змогу навчатися там не лише за старообрядською ідеологією. Їм викладали й практичні предмети - курси з торгівлі та комерційної справи. Крім того, старовіри дбали про освіту більше, ніж місцева влада: вони за свій кошт утримували заклади та платили викладачам.

Ще в 1849 р. архієпископ Павло дав згоду на відкриття в старообрядських поселеннях єдиновірських навчальних закладів. Архієпископ вважав, що така політика дуже корисна для справи повернення розкольників до православ'я, бо навіть діти непримиренних старовірів навчалися в цих школах через наявність практичних предметів.

Лист Преображенського до архієпископа Філарета про необхідність закриття розкольниківських училищ не залишився без уваги. Сам Філарет негативно ставився до старовірів через їх недоброзичливість до місцевих мешканців. Він вирішив підтримати Преображенського, надіславши листа до Єліонської посадської ратуші з тим, щоб вони розібралися із справою на місці. Розбиралися із справою аж протягом двох років. Під час цього були виявлені доволі цікаві речі. А саме: свого часу місцева влада збирала кошти для утримання православних шкіл з місцевого населення. Коли ж ця практика через певні причини припинилася, то почали набирати сили школи розкольників. Все ж таки дітям десь треба вчитися. Встановила Єліонська ратуша й роль Преображенського в цій справі. З'ясувалося, що він заборгував місцевим купцям-старовірам Гусєву та Воробйову 75 крб. У 1861 р. Преображенський витратив усі кошти, що асигнували йому для утримання приходського училища, на покриття боргу. Після того, як цей священик вибув з Єліонки, він вирішив помститися своїм кредиторам - почав широку акцію, спрямовану проти старообрядських навчальних закладів.

Отже, справі навчання та виховання старовіри приділяли доволі багато уваги. Не забували вони також про підтримку своєї ідеології, своєї віри. Будуючи церкви, облаштовуючи скити, займаючись книгодрукуванням та іконописом, старовіри дотримувалися "старих", візантійських зразків. Тут доволі цікавим є питання про особливості деяких старовірських ікон, зокрема, богородичних «Всіх скорботних радість». Значна частина цих ікон зберігається у чернігівських музеях, що й дало змогу прослідкувати їх іконографію.

У ветківській іконі «Св. Архидиякон Стефан з 7-ю клеймами» першої половини XIX ст., що зберігається у фондах Чернігівського художнього музею, в одному з клейм представлена ікона Богоматері «Всіх скорботних радість». На ній Марія стоїть одна на круглому подіумі, права рука її піднята догори з жезлом, а ліва опущена донизу і замість звитка тримає хліб. Це ще більше відповідає епітету Богоматері «Всіх скорботних радість» як «тих, що прагнуть насичення». Мандорла навколо неї з білими променями включає в себе чотири звитки. Справа та зліва від Богоматері по одному архангелу, а нижче розмішені стражденні в два ряди по дві людини. Зверху в темно-синіх хмарах зображений Господь Вседержитель в царських одежах з розведеними руками.

Іконографічною особливістю наступного типу «Всіх скорботних радість» є те, що Богоматір зображена разом з Немовлям.

У центральній частині ветківської ікони XIX ст. що зараз зберігається в Озерянському храмі Свято-Покровського монастиря в м. Харкові, Богоматір зображена на повний зріст, фронтально. Вона стоїть на хмарі та тримає на лівій руці Немовля, що сидить. Богоматір одягнута в зелену далматику, багато прикрашену золотими квітами. По нижньому краю далматики, а також

перпендикулярно цьому йде широка золота кайма. Зверху далматики одягнутий темно-вишневий мафорій, що спадає м'якими, об'ємними складками й пристебнутий круглою фібулою. На голові у Марії й Немовляти царські корони, оточені німбами. Немовля Христос зображений із закритим Євангелієм в лівій руці, права рука його піднята в благословляючому жесті. Від постаті Богоматері йдуть золоті промені, що утворюють ореол сяяння (мандорлу).

Зверху над фігурою Богоматері зображення Господа Саваофа. По обох боках від фігури Марії розмішені ряди святих, які розташовуються в три реєстри по три особи.

У правому верхньому куті ікони є зображення голови Іоана Предтечі, яку відсікли, в правому нижньому куті зображений Іоан Богослов. Лівий нижній кут: ікона Богоматері «Живоносне джерело», а верхній лівий кут - зображення Марії з Немовлям, тип Одигітрія.

У ветківському музеї зберігається ікона «Всіх скорботних радість» та чотиричасна ікона «Богоматір Боголюбська. Всіх скорботних радість. Кірик та Улита. Флор та Лавр. Богоматір Втамуй мої скорботи», які датуються ХІХ ст. Іконографічною відмінністю «Всіх скорботних радість» - фрагменту чотиричасної ікони від її аналога є обмежена кількість святих: по два в кожному реєстрі. На обох іконах в центрі крупним планом зображена Марія з Немовлям, над ними - Господь Саваоф. Богоматір зображена в мандорлі, вона стоїть на хмарі в оточенні своєї святої свити, але на відміну від ікони з Озерянського храму Свято-Покровського монастиря основний напис на аналогах розмішений не в нижній, а в верхній частині композиції, та спостерігається відсутність зображень окремих образів по кутах.

Інші дві ікони «Всіх скорботних радість» представляють собою більш розширені та оповідальні варіанти. Їх іконографічна особливість полягає в розгорнутому зображенні страждених у нижній частині композиції. Також вони мають додаткову кількість святих та архангелів навколо Марії.

Одна з них за технікою написання дуже нагадує ветківську ікону, що розмішена в експозиції архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», яка була привезена туди з Добрянки. Але між ними є іконографічні відмінності, наприклад, рожева мандорла навколо Марії, а головне - навколо неї не по одному архангелу, як в харківській іконі, а сім: по три з кожного боку, а один зверху. Першими представлені на зріст Михаїл та Гавриїл з круглими зерцалами на обох іконах. У іконі з Добрянки з правого та лівого боку від Богоматері зображені святі в два ряди по три особи, що стоять на сірих кучерявих хмарах. А в іконі з Харкова, кількість тих, що стоять попереду, більша, їх по чотири ряди з кожного боку, в першому по чотири особи, в другому та третьому - по три, а в останньому - два. У верхній частині ікони також суттєві розходження в іконографії: замість Новозавітної Трійці та двох янголів з розгорнутими звитками в іконі з Добрянки розмішено Господа Саваофа з розведеними в боки руками та звитки без янголів. В інших своїх деталях ікони також схожі між собою, отже, можна припустити, що писалися вони в одній майстерні або за одними прорисями.

Друга ікона Богоматір «Всіх скорботних радість», що надійшла на реставрацію, має схожість по іконографії з іконою з Чернігівського художнього музею. Лише архангелів, які оточують мандорлу, в ній вісім, а на іконі з музею - сім та більше рядів святих, що стоять попереду. В іконі з музею також відсутні херувими з червоними крилами під ногами у Богородиці та два янголи зверху композиції поруч з Господом Саваофом. Нижня частина композиції насичена групами страждених: хворих, калік, оголених і т.д., кожна група має янгола, що вказує їм на Богоматір з Немовлям Христом.

Такий же варіант із стражденими в нижній частині композиції являє собою ікона, що зберігається у фондах Чернігівського музею. Вона датована кінцем ХІХ-початком ХХ ст. та має незвичну форму дошки - верхня частина закруглена у вигляді арки. Широка рамка навколо зображення прикрашена геометричним орнаментом з кольоровими емалевими вставками, в більш ранніх іконах таких

елементів ми не зустрічали. За іконографією ця ікона схожа на попередні, але святі, що оточують Богоматір, тут стоять на колінах. Зверху Господь Саваоф в білих одягах благословляє обома руками. Справа та зліва від нього архангели, що летять зі звитками, розташовані головами до Саваофа. Посередині в колі Святий Дух у вигляді голуба. В нижній частині композиції прямо під Марією зображено море з кораблем, зліва янгол, що визволяє полонених з в'язниці, а справа ще дві групи також з янголами.

До цього ж розгорнутого типу належать дві ікони, що описані в книзі Г. Нечаєвої «Ветковская икона». Перша із старообрядського храму Чернігівської області вирізняється тим, що всі янголи розміщені в нижній частині ікони разом із стражденими, а не навколо Богородиці. Кожний янгол зображений зі звитком у руках. Друга ікона Богоматері «Всіх скорботних радість», яка датована також початком XIX століття, з приватного зібрання в м. Гомелі являє собою ще незвичніший варіант даної іконографії. Замість святих, що оточують Марію з Немовлям, розміщені стражденні у великій кількості з янголами та звитками, а святі розташовані по правому та лівому полях по сім на кожному. Богородиця стоїть на трьох херувимах з червоними крилами, як на іконі, що надійшла на реставрацію до Харкова, а мандорлу прикрашають чотири великих розани по два з кожного боку.

На іконах «Всіх скорботних радість» кінця XVIII століття із села Новозибкова (Росія) взагалі немає страждених. На одній із них Богоматір з Немовлям також стоїть на червоних херувимах та над головою Марії зображено червоні троянди, як і в Гомельському варіанті. Іконографічною особливістю даної ікони є наявність у мандорлі 8 звитків з текстом.

На другій іконі 6 звитків, її особливістю є вузька форма мандорли, а навколо неї дуже велика кількість великих червоних розанів з зеленим листям. Регістри святих збільшені у порівнянні з попередньою іконою та розташовані на деякій відстані від Богоматері з Немовлям. Внизу, під Марією, зображено частину моря з кораблем, в якому янгол допомагає людям. На відміну від першої ікони архангели Михаїл та Гавриїл розміщені не поруч з Марією, а по правий та лівий боки від Господа Саваофа.

На ветківській іконі «Всіх скорботних радість», що перебуває на реставрації в Київській академії, замість зображення святих та мучеників розташовані янголи та стражденні, а також спостерігається велика кількість звитків навколо Марії та зображення яскраво-червоних троянд по обидва боки від Богоматері.

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - Киев., 1851. - С. 334.
2. Заметка о раскольниках Черниговской губернии.//Черниговские губернские ведомости. - 1892. - №91. - С. 13.
3. Стародубье. Записки протоиерея Санкт-Петербургской Никольской единоверческой церкви Т.А. Верховского. - Казань. - 1874. - С. 159.
4. Пругавин А.С. Раскол и сектантство в русской народной жизни. - М., 1905. - С. 91.
5. Дело об учреждении в раскольнических посадах под наблюдением единоверческих священников училищ и школ и о закрытии раскольнических школ. - Государственный Архив Чернігівської області.- Ф. 679. - О. 1. - Спр. 4882. - С. 2-3.
6. Нечаева Г. Г. «Ветковская икона». Четыре четверти, Минск, 2002. - С. 269.
7. Там само.
8. Там само.

В статье исследуются отдельные аспекты быта старообрядцев и иконография иконы «Всех скорбящих радость». Анализируются процессы отношений староверов и местного населения.

This article is devoted to analyse of some aspects of way of life of old-fashioned people and iconography of the ikon «Our Lady, the Joy of All Sorrowers». Analysed processes of relations between old-fashioned people and local population.